

ФОРМАЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ МАСКУЛІННОСТІ: ВЗАЄМОДІЯ РОДОВОЇ РЕДИСТРИБУЦІЇ І РОДОВОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ

У статті аналізується система мовних засобів репрезентації категорії маскулінності у взаємодії мовних і позамовних чинників. Формальне вираження маскулінності розглянуто на тлі двох протилежних тенденцій — родової редистрибуції та родо-статеві транспозиції. Досліджено взаємодію семантичної категорії персональності/імперсональності, семантичної категорії істоти / неістоти, граматичної категорії роду та поняттєвої категорії статі на осі *pid* — *стать* — *маскулінність*. Дослідження виконане на матеріалі двох слов'янських мов — чеської та української.

Ключові слова: категорія маскулінності, персональність / імперсональність, рід, стать, родова редистрибуція, родо-статєва транспозиція.

Ще кілька років тому про системні дослідження *man studies* у лінгвістиці можна було говорити лише як про перспективу. Проте останнім часом дослідницькі «дискримінований» мовний образ чоловіка¹ починає активно відвойовувати свої позиції, про що свідчать, зокрема, два останні збірники матеріалів надзвичайно популярних серед славистів Щецинських конференцій «*Słowo. Tekst. Czas*» та книга на пошану їх беззмінного організатора М. А. Алексеєнка². Науковці, усвідомлюючи очевидну комплементарність відношень фемінінного і маскулінного, звертаються до поглибленого аналізу різних аспектів категорії

¹ Архангельська А. «Чоловік» у слов'янських мовах.— Рівне, 2007.— С. 5–6.

² Мокиєнко В. М. Гендерное равновесие в возрастной характеристике мужчины и женщины (гендерная пара *старый хрыч* и *старая хрычовка*) // *Język. Człowiek. Dyskurs. Księga dedykowana prof. zw. dr. hab. Michałowi Aleksiejence z okazji Jubileuszu 65-lecia urodzin.*— Szczecin, 2007.— S. 123–133; Szukowski T. Androcentryzm i jego odzwierciedlenie we frazeologizmach z komponentem antroponymicznym // *Język. Człowiek. Dyskurs...*— S. 209–217; Архангельська А. Маскулінність як аскриптивна категорія у дзеркалі слов'янських мов: бачення «свого» на тлі «чужого» // *Język. Człowiek. Dyskurs...*— S. 232–347; Алексеєнко М. О асимметрії пологового диморфізму в сучасному руському мові // *Słowo. Tekst : Materiały VIII Międzynar. konf. nauk.*— Szczecin, 2005.— *Czas* 8.— S. 205–214; Koczur-Lejk K. Językowa indywidualizacja męczyzny w tekście artystycznym Haszka // *Słowo. Tekst...*— *Czas* 8.— S. 383–390; Левченко О. Стереотип чоловіка в жіночих прецедентних текстах та фразеології // *Słowo. Tekst : Materiały IX Międzynar. konf. nauk.*— Szczecin, 2008.— *Czas* 9.— S. 61–69; Иван К. Концепт «мальчик» в языковой картине мира поляков и русских // *Słowo. Tekst...*— *Czas* 9.— S. 157–166; Невзорова-Кмеч Е. Характеристика внешнего вида молодого человека в польском и русском молодежном жаргоне // *Słowo. Tekst...*— *Czas* 9.— S. 202–211; Федорчук И. Модели маскулінності: от калокататоса до метросексуала // *Słowo. Tekst...*— *Czas* 9.— S. 313–326; Komisaru E. Odczytane przez męczyznę: histeria, mania wielkości i patologia. Recenzenci i publicyści o twórczości pisarek rosyjskich początku XX wieku // *Słowo. Tekst...*— *Czas* 9.— S. 351–358.

маскулінності та проблем мовної її об'єктивації. Запропоноване дослідження присвячене проблемам формального вираження категорії маскулінності, позначеного надзвичайно цікавими взаємодіями категорій персональності / імперсональності, особи, роду та статі, які своєю чергою зумовлені як лінгвальними, так і нелінгвальними чинниками.

Вивчення та опис системи мовних засобів репрезентації категорії маскулінності безпосередньо корелює із системою детермінант маскулінного, встановлених і визнаних певною національно-лінгвокультурною спільнотою, та маскуліноцентричністю мови. Маскуліність як мовна категорія міститься в зоні перетину лінгвальної й соціокультурної дійсності. Підхід до кваліфікації маскулінності як мовної категорії передбачає наявність певного поняття, представленого у свідомості людини, та систему його мовних репрезентацій, зорієнтованих на сукупність відповідних формальних і семантичних побудов. Критерієм виокремлення таких категорій є спільність семантичної функції мовних елементів у їх взаємодії³.

Маскуліність як системна взаємодія описового, приписуваного й бажаного безпосередньо корелює із статтю як природною категорією, що охоплює всіх представників людського роду й задає доволі чітку їх диференціацію на два класи. Загалом щодо мови можна говорити про універсальну семантичну категорію статі, що копіює відповідну біологічну категорію, а щодо конкретних мов — про її певні трансформації, специфіку вираження й навіть про окремі граматичні категорії, що корелюють з нею⁴. Такими категоріями у слов'янських мовах є субстантивна семантична категорія особи / неособи (персональності / імперсональності), семантична категорія істоти / неістоти і граматична категорія роду. Виявлення взаємодій та взаємозумовленостей цих категорій у контексті ономасіологічного опису має безпосереднє відношення до формули «людина в мові».

Взаємодія категорії особи / неособи й категорії субстантивного граматичного роду неоднозначно розглядається у славістиці. Одні лінгвісти, наголошуючи на релевантності граматичної категорії роду щодо категорії персональності, зазначають, що в номінантах із семою 'особа' ('чоловік'), як і з семою 'істота', категорія роду пов'язана з денотативною сферою, отже, є семантично детермінованою. Інші звертають увагу на те, що, на відміну від формальних показників роду, у слов'янських мовах практично відсутні абсолютні (внутрішньолексемні) показники статі, адже у вказівках на стать особи «навіть у випадках на зразок *дружина, сестра, тітка* провідна роль належить семантиці, реальній предметній віднесеності, а не формальному показнику»⁵.

Розмежування семантичної категорії особи / неособи, семантичної категорії статі та граматичної категорії роду та (меншою мірою) їх взаємодія були предметом дослідження у працях О. К. Безпояско, В. В. Виноградова, О. Єсперсена, Л. Єльмслева, О. Є. Ластовкіної, І. І. Мещанинова, І. Немця, Ф. Оберпфальцера (Ілека), Н. Г. Озерової, О. О. Потєбні, А. К. Смольської, О. Фріша та ін., однак ономасіологічному складникові цього явища (за винятком чеських дослідників) не приділялося належної уваги.

³ Бондарко А. В. Система времен русского глагола (в связи с проблематикой функционально-семантических и грамматических категорий) : Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. — Ленинград, 1968. — С. 5, 6.

⁴ Кронгауз М. А. Sexus, или Проблема пола в русском языке // Русистика. Славистика. Индоевропеистика : Сб. к 60-летию А. А. Зализняка. — М., 1996. — С. 511.

⁵ Бондарко А. В. Знач. праця. — С. 11.

Вихідними положеннями ономасіологічного підходу до взаємодій *категорія маскулінності* ↔ *поняттєва категорія статі* ↔ *семантична категорія персональності / імперсональності* ↔ *граматична категорія роду* є тези про нетотожність обсягів понять «маскулінність» і «категорія статі» (з огляду на факти фемінізованої маскулінності, маскулінізованої фемінінності та транспозиції середнього роду на маскулінне й фемінінне); про генетичну й онтологічну автономність роду і статі; про відсутність відношень привативності статі щодо граматичної категорії роду (І. П. Мучник, Ф. Міко). Хоча протиставлення за статтю тісно пов'язане з морфологічною категорією роду, воно не повинно з нею змішуватися. Тут можна говорити про співвідношення родової належності номінанта й мовного вираження статі — Ф. Оберпфальцер (Ґлек). Категорія роду передбачає тричленну опозицію, категорія статі — двочленну, хоча в ономасіологічному плані вона доповнюється периферійними розрядами; якщо факт статевого відхилення наявний, він, як об'єктивна даність, має бути вербалізований мовою.

Із семантичного погляду вплив категорії статі на категорію роду полягає в тому, що в межах розряду істот розряди статі безпосередньо регулюють розподіл лексичних одиниць між чоловічим і жіночим, а також спільним родом. Водночас формальні показники, які звичайно кваліфікуються як типові показники відповідного роду, не виявляють безпосередньої співвіднесеності зі статтю (пор.: «Стосунок до статі — це значення грамам чоловічого і жіночого роду»⁶). Семантичне підґрунтя іменної категорії роду щодо істот є фактом загальновизнаним, однак у баченні самої категорії роду мовознавці одностайності не виявляють: одні дослідники розглядають її як категорію лінгвістичну (І. Ф. Калайдович, Б. А. Копеліович, Т. В. Шанська), інші — як екстралінгвістичну (І. О. Бодуен де Куртене, Е. А. Вольтер, Ф. Оберпфальцер (Ґлек), О. О. Шахматов)⁷. Саме цей вектор характеристики граматичного роду є суттєвим в ономасіологічному розумінні, бо передусім мотиваційний складник роду корелюватиме з реальними мовними засобами вираження маскулінності.

О. О. Тараненко цілком слушно зауважує, що в таких граматичних категоріях іменників, як категорія власне роду, категорія істот / неістот і категорія особовості / неособовості, знаходить своє відображення соціальна структура суспільства, система суспільних цінностей, ієрархія соціально вищих і нижчих категорій осіб. Мовне вираження соціальної диференціації людей є при цьому похідним від розмежування за іншими критеріями, звичайно в межах опозицій живе / неживе, особове / неособове, чоловіче / жіноче, доросле / недоросле, тобто нове, соціальне значення передається старою, «біологічною» формою. Правий вектор таких опозицій «живе», «особове», «чоловіче», «доросле» корелює із со-

⁶ Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови.— К., 2004.— С. 86.

⁷ Д. Лайонз зазначає, що, з одного боку, «...визнання роду як граматичної категорії логічно не залежить від якоїсь конкретної семантичної асоціації, яка може бути виявлена між родом іменника та позначуваними ним фізичними чи іншими властивостями людей і предметів. З другого, емпіричним фактом можна вважати те, що в більшості мов, які мають рід (що його розуміють як класифікацію іменників у зв'язку із займенниковою співвіднесеністю або узгодженням), є певна «природна», семантична підстава для класифікації. І це не обов'язково стать... Міра відповідності між класифікацією іменників за граматичним родом і класифікацією позначуваних ними осіб та предметів на базі релевантних «природних» властивостей значно варіюється від мови до мови» (Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Пер. с англ. В. А. Звегинцева.— М., 1978.— С. 300–301).

ціальною активністю, протилежний йому вектор — із соціальною пасивністю, що зумовлюється андроцентричністю мови⁸.

З-поміж напрямів розуміння генези роду О. М. Холод наводить і соціальне (А. К. Жданова, В. А. Малаховський, М. Я. Марр, М. Я. Немировський): семантичним підґрунтям родових форм є не статеві відмінності, а соціальна роль індивідів. І хоча сам дослідник ставиться до нього доволі скептично (мовляв, це спроба вирватися із традиційності⁹), таке розуміння не видається абсолютно позбавленим сенсу (інша річ, що позамовні чинники тут неправомірно абсолютизуються).

Дискусія з проблем мотивації роду, розпочавшись ще в античні часи, триває до сьогодні. Між полярними поглядами Е. Сепіра («категорії мови — це система догми, що пережила себе») та О. М. Пешковського («граматичний рід символізує реальні статеві ознаки») існує чимало менш категоричних, які визнають чи не визнають екстралінгвальну мотивацію роду. Скажімо, вчені, що досліджували категорію роду в мовах різних мовних груп¹⁰, доходять висновку про денотативну значущість категорії роду і щодо назв неістот¹¹.

Вплив позамовних чинників на граматичну категорію роду може виявлятися не лише у збільшенні кількості семантичних протиставлень та родової редистрибуції імен — ці чинники можуть спричинити і зміни в семантиці роду, що спираються лише на одне протиставлення (у нашому випадку — за ознакою статі), вносячи певні зміни й у план вираження категорії роду. У чеській мові переважна частина імен осіб чоловічого роду є жіночі моцйні кореляти, творені за допомогою спеціальних словотвірних афіксів; значна кількість подібних імен є і в українській мові (ч. *inženýr* — *inženýrka*, *sportovec* — *sportovkyně*, укр. *вихователь* — *вихователька*, *працівник* — *працівниця*). Аналізуючи такі опозиції, можна переконатися, що чоловічі та жіночі родові афікси тут неоднозначні й несумірні за семантикою: за їхніми відмінностями стоять не лише механізм розподілу імен за родами, а й певні розбіжності між денотатами, причому відмінності не однопланові, а двопланові. Ці відмінності пов'язані передусім із асиметрією обсягів родових значень іменників чоловічого та жіночого роду, визначеною

⁸ Тараненко О. О. «Я» (сукупність принципів антропоцентризму, соціально активної особи та андроцентризму) в організації слов'янських іменних (родових) класифікацій // Мова. Людина. Світ. До 70-річчя проф. М. П. Кочергана : 36. статей / Відп. ред. О. О. Тараненко. — К., 2006. — С. 67.

⁹ Холод А. М. Прагматические характеристики родовых форм русских имен существительных и прилагательных : Автореф. дисс. канд. филол. наук. — К., 1994. — 19 с.

¹⁰ Oberpfalzer (Jilek) F. Jazykozpyt. — Praha, 1932. — 425 s.; Oberpfalzer (Jilek) F. Rod jmen v češtině. — Praha, 1933. — [XIV] 352 s.; Friš O. Zastírání a charakterizování rodu // Časopis pro moderní filologii. — 1949. — R. 32. — S. 67–69.; Липеровский В. П. О денотативной значимости категории рода существительных языка хинди // Проблемы семантики. — М., 1974. — С. 214–220; Карамшоев Д. Проблемы категории рода в памирских языках // Вопр. языкознания. — 1979. — № 5. — С. 92–102; Соколова В. С. Генетические отношения мунджанского языка и шунгано-рушанской группы. — М., 1979. — 217 с.; Опыт историко-типологического исследования иранских языков. — М., 1975. — Т. 1. — 240 с.

¹¹ Мотиваційною основою родових протиставлень (чоловічий / жіночий) є величина (хоча в іранських мовах таке співвідношення виявляється оберненим), збірність / окремість, одиничність; вагомість із суспільного погляду: у семітських мовах імена, що позначають жінок, дітей і рабів, мають спеціальний префікс і узгоджуються за класом речей; до чоловічого роду належать імена чоловіків та богів; імена чоловічого роду і предмети, до жіночого — імена, що позначають осіб жіночої статі та тварин незалежно від статі (язгулямська мова іранської групи). Такі протиставлення, на думку О. Т. Аксьонова (Аксенов А. Т. К проблеме экстралингвистической мотивации грамматической категории рода // Вопр. языкознания. — 1984. — № 1. — С. 14–25), є дотичними до первинних протиставлень за ознакою статі і «вписуються» в уже наявну структуру граматичної категорії роду.

А. Мейє як немаркованість чоловічого роду й маркованість жіночого, та з різною мірою поліфункціональності жіночих і чоловічих родо-особових афіксів.

Чоловічий рід, як відомо, позначає й особу взагалі, і чоловіка зокрема, жіночий — лише особу жіночої статі. У рядах парних протиставлень суфіксам усіх іменників чоловічого роду властива первинна семантична функція особи і вторинні граматична функція роду та семантична функція статі. В іменниках жіночого роду такої закономірності значень не існує. У модифікаційних дериватах фемінізувальний суфікс практично завжди є однозначним і виражає лише словотвірне значення жіночості (*jezdyně ž.* «вершниця» від *jezdec m.* «вершник», *magistra ž.* «жінка-магістр» від *magistr m.* «випускник філософського факультету, носій першого академічного ступеня»), укр. *кранівниця* «жін. до *кранівник*», *актриса* «жін. до *актор*»¹²), сема ж 'особа' (агенс, пацієнс тощо) передається в таких випадках або твірною основою (*говорити* → *говоруха*), або іншим формантом, що передують фемінінному (ч. *prodavač* → *prodavač-k-a*, укр. *вихова-тель* — *вихователь-к-а*; ч. *mužlan* → *mužlan-k-a*, *мужик* → *мужич-к-а* — в останніх прикладах елімінується лише сема вказівки на стать, яка стає неможливою у зв'язку із приєднанням фемінізувального афікса). На перший погляд, номінанти типу ч. *tanečník* — *tanečnice*, укр. *учитель* — *учителька* розрізняються лише семою статі (словотвірне значення фемінізувального афікса кваліфікується як модифікаційне), однак номінанти *tanečník*, *учитель* передусім зосереджені на особі, професійній діяльності, сема статі тут виявляється іррелевантною. Маркованість за статтю у фемінативах є найчастіше абсолютною (формант у такому разі визначається як сильний, однозначний фемінізувальний — ч. *biolog* — *bioložka*, *běžec* — *běžkyně*, укр. *перукар* — *перукарка*, *майстер* — *майстриня*); лише в незначній кількості випадків, пов'язаних із патронімами та андронімами, фемінізувальний формант виявляється послабленим, багатозначним¹³ (пор.: ч. *věvodina* «незаміжня дочка воєводи», *komínková* «дружина коминаря»), укр. *ковалиха* «дружина коваля», *бондарівна* «незаміжня дочка бондаря»).

М. О. Кронгауз цілком справедливо зауважує, що питання про модифікаційне значення жіночої статі ні в кого не викликає заперечень, натомість модифікаційне значення чоловічої статі у граматиках (він наводить як приклад Російську граматику-80.— А. А.) взагалі не виділяється, оскільки іменники з модифікаційним значенням жіночої статі утворюються з потреби акцентувати стать; якщо ж такої необхідності немає, на позначення осіб жіночої статі широко використовуються іменники чоловічого роду, позбавлені внаслідок своєї семантичної специфіки вказівки на стать¹⁴. Аналогічне явище спостерігається й у чеській мові¹⁵, хоча там, на відміну від української, іменувати жінку агентивним іменником чоловічого роду можна лише у виняткових випадках.

¹² Приклади наведено за: *Slovník spisovného jazyka českého*.— Praha, 1989.— D. 1–8; *Словник української мови*: В 11 т.— К., 1970–1980.

¹³ П. П. Чучка зауважує, що патронімічні форманти мають синкретичну семантику — належність до когось і походження від когось та демінутивність зіставні з патронімічністю (*Чучка П. П.* Патроніми та їх місце в лексичній системі мови // *Мовознавство*.— 1984.— № 6.— С. 49–56). На користь такого висновку свідчить і номінант *батькович* «син батька» (*Яворницький Д. І.* *Словник української мови*.— Катеринослав, 1920.— Т. 1.— А–К.— С. 16). Те саме явище спостерігаємо й у сфері андронімів: жінка в подружжі отримувала звичайно прізвище чоловіка.

¹⁴ *Кронгауз М. А.* *Значч. праця*.— С. 513.

¹⁵ *Mluvnice češtiny I: Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfémika. Tvoření slov*.— Praha, 1986.— S. 300–311; *Dokulil M.* *Tvoření slov v češtině 1*.— Praha, 1962.— 263 s.

Однак незаперечним фактом є те, що ні в українській, ні в чеській мовах неможливо вжити на позначення жінки демографічну чоловічу родо-особову назву (назву чоловіка за расовою, національною ознакою, місцем народження, проживання тощо): форма чоловічого роду може позначати лише чоловіка і тільки у множині прийнятна для іменування представників обох статей (ч. *Francouz, běloch, Pražán*, укр. *рівнянин, норвежець, африканець*, але *Francouzi, běloši, Pražané*, укр. *рівняни, норвежці, африканці*). Лише чоловічими є патронімічні родо-особові назви та назви підмайстрів (ч. *čísářovic, králevic*, укр. *писарчук, підпасич, бондаренко*), однак і в них функція статевої належності має вторинний характер: *králevic* «син короля. принц», норвежець «представник народу, що становить основне населення Норвегії».

Досліджений матеріал свідчить, що чоловічий родо-особовий формант практично ніколи не служить для позначення лише родової грамеми. І хоча в працях деяких дослідників уживається термін «маскулінізувальний» (в оригіналі — «маскулінізуючий формант»¹⁶), погодитися з ним важко. Інакше терміни «фемінізувальний формант» та «маскулінізувальний формант» позначатимуть асиметричні за змістом явища. Так званий «маскулінізувальний» формант має вторинне значення ‘особа чоловічої статі’, яке в семантичній структурі маскулінізму завжди опиняється в постпозиції, постаючи на тлі інших семантичних компонентів, що виявляються більш значущими. Таке явище спостерігається як на рівні номінантів, маркованих чоловічим родом (ч. *provazník* «той, хто сучить, виготовляє мотузки або їх продає», укр. *клепальник* «робітник, що займається клепанням»), так і номінантів подвійної родової належності (ч. *neodbyta m. i ž.* «невідчепна людина», укр. *зайдиголова* ч. і ж. «неврівноважена людина»), де на перший план виступають особистісні характеристики, а не стать людини.

Як «маскулінізувальні» форманти (якщо вжити цей термін) можна кваліфікувати афікси чоловічої родо-особової семантики у виняткових випадках творення моційних корелятивів у зворотному напрямку, де справді на перший план виходить сема ‘чоловіча стать’ (ч. *putifář ← putifářka, záletník ← záletnice*, укр. *стриптизер ← стриптизерка, проститут ← проститутка*), однак їх одиничність і орієнтація на обмежену сферу статевої стосунків не дає підстав для ширших узагальнень.

Маскулінізми можуть бути формально маркованими за ознакою чоловічої статі на внутрішньолексемному рівні за допомогою кореневої морфеми (ч. *tátněk, dědeček, kluk*, укр. *батько, син, брат*). У такому разі парні номінанти жіночого родо-особового значення творяться гетеронімічним способом (ч. *matinka, babička, holka*, укр. *мати, дочка, сестра*). Маркованість чоловічим родом може здійснюватися за допомогою певних морфологічних показників — як словотворчих (ч. *stavi-tel, proda-vač, kov-ář, hrob-ář, dratěn-ík*, укр. *колодій-Ø, проект-ант, комір-ник, камен-яр, ток-ар*), так і питомо формотворчих за своєю природою (ч. *star-ý, mužsk-ý*, укр. *чергов-ий, стар-ий, вартов-ий*). Однак назвати «маскулінізувальними» такі форманти складно: в одних випадках вони позначають особу чоловічої статі з препозитивною вказівкою на рід діяльності за наявності моційного корелята (як у ч. *prodavačka, stará*, укр. *комірниця, чергова*), в інших — можна говорити радше про психологічну маскулініність, оскільки такі номінанти позначають лише особу чоловічої статі зі світоглядних мірку-

¹⁶ Ковалик І. І. Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах порівняно з іншими слов'янськими мовами // Питання українського мовознавства.— Л., 1962.— Кн. 5.— С. 6.

вань (ч. *kov-ář, hrob-ář*, укр. *камен-яр, ток-ар*), тим часом значення особи чоловічої статі тут теж є секундарним.

Утім, між мовним вираженням маскулінності та мовним вираженням граматичного значення чоловічого роду далеко не завжди встановлюються відношення тотожності. Так само як семантику статі не можна приписувати граматичному роду, семантика маскулінності не завжди збігається із значенням чоловічої статі та чоловічого роду¹⁷. На користь такого висновку свідчить система засобів ономазіологічної інтерпретації маскулінності в аналізованих мовах.

Г. Павський ще 1850 р. писав, що слов'янські мови мають особливу схильність три роди імен позначати виразними родовими ознаками. «Тому всі наші імена,— зазначав він,— ходять під печатку членів **ъ, а, о** (онь, она, оно)»¹⁸, хоча й зауважував далі, що мова часом цю схильність порушує й допускає імена без виразних родових ознак їхніх членів¹⁹. «У мові є багато прикладів непослідовності, але відповідність між жіночим родом і жіночою статтю, з одного боку, і чоловічим родом і чоловічою статтю — з другого, є настільки виразною, що відчувається доволі сильно», — так сформулював свої спостереження над взаємодією роду і статі О. Есперсен²⁰.

Рід як найбільш непередбачувана категорія (А. Мейє) у взаємодії з категорією особи і статі (остання, за М. Я. Немировським, хоч і не має типових граматичних засобів, але за необхідності знаходить своє вираження в будь-якій мові²¹), формально корелює із маскулінністю (чоловічий рід — номінант особи + чоловічої статі — маскулінізм), однак така кореляція виявляє як системні, так й асистемні рефлексії. З одного боку, мова намагається встановити між родом і статтю більш-менш чіткі закономірності (І. Немець говорить про цей процес як про «тенденцію статевого вирівнювання»²², Ф. Оберпфальцер (Їлек) — як про нейтралізацію антиномії граматичного роду²³, Н. Г. Озерова, А. К. Смольська, О. О. Тараненко називають його тенденцією до родової редистрибуції²⁴). А. К. Смольська наводить висловлювання болгарського академіка Л. Андрейчина, який писав, що для мовної свідомості болгарина рід визначається формою (флексією) іменника незалежно від того, особу якої статі це ім'я позначає. Сербські та хорватські лінгвісти теж твердять, що в їхніх мовах граматичний рід іменника не функціонує в повній залежності від понять «чоловіча» та «жіноча» стать і що сему біологічного роду виражають позаслівні маркери²⁵.

Родо-статєва асиметрія (гозпрог 'rod' — 'pohlaví') мовою максимально нейтралізується, зберігаючись лише там, де вона мотивує експресивне, емоційно за-

¹⁷ Це стосується і семантики фемінінності (див.: *Czaplińska J. Gramatický rod v české feministické poezii // Slovo. Tekst... — Czas 8... — S. 338–345.*

¹⁸ *Павський Г. Философские наблюдения за составом русского языка. Рассуждение 2-е. — СПб., 1985. — С. 3.*

¹⁹ Там же. — С. 181.

²⁰ *Есперсен О. Пол и род // Философия грамматики / Пер. с англ. В. В. Пассека и С. В. Сафроновой. — М., 1958. — С. 263–284.*

²¹ *Немировський М. Я. Способы обозначения пола в языках мира / Памяти ак. Н. Я. Марра (1864–1934). — М.; Ленинград, 1938. — С. 196–226.*

²² *Němec I. Vývojové postupy české slovní zásoby. — Praha, 1968. — S. 45.*

²³ *Oberrpfaller (Jilek) F. Rod jmen...*

²⁴ *Озерова Н. Г. Субстантивный род в структуре русских и украинских полисемантов // Slavia. — 1990. — R. 59. — S. 280–285; Смольская А. К. Семантическая категория лица / нелица и грамматический средний род в славянских языках // Славянские студии. — О., 2001. — С. 119–128; Тараненко О. О. Динаміка слов'янських іменних класифікацій у діакронії та синхронії (на формально- і семантико-граматичному та словотвірному рівнях) // Слов'янське мовознавство : XI Міжнар. з'їзд славистів. — К., 1993. — С. 74–98.*

²⁵ *Смольская А. К. Знач. праця. — С. 119–128.*

барвлене значення. Чоловічий рід у мовній свідомості асоціюється з чоловічою статтю й маскулініним, жіночий рід — із жіночою статтю і фемініним, середній рід — із недорослістю та генеричним (асексуальним). Отже, з ономазіологічного погляду суб'єкт-номінатор має у своєму розпорядженні всі мовні можливості іменувати чоловіка адекватно: чоловікові — чоловіче. Однак переважно він обирає форму неадекватну, свідомо вилучаючи чоловіка з природного для нього 'чоловічого' родового та статевого простору зумисною заміною формального показника роду, який дивує своєю неприродністю, впадає у вічі. Визначальною рисою таких свідомо немаскулініних номінантів є чеською мовою *páradnost* — очевидна парадоксальність їхньої форми щодо чоловіка.

А. Фрей, виходячи з ідей Ш. Баллі, вбачає тут тенденцію, спрямовану як у сфері семантики, так й у сфері форми проти усталеної норми й узусу²⁶: це свого роду мовна дезінформація, пов'язана із заміною формального показника відповідного номінативу роду і з використанням форми з формальним показником категорії неістот на позначення особи чоловічої статі (ч. *zdechlina, třeštidlo, vyzablina* тощо містять неособові словотворчі форманти). Таким чином, немаскулініні номінанти, так би мовити, шокують або незвичними для *істоти* — *особи* — *чоловіка* лексичними чи формальними показниками, або невластивими чоловікові як представникові синів Адамових семантичними маркерами.

Факти невідповідності *чоловічий рід* — *чоловіча стать* — *маскулініність* по-різному представлені в різних групах номінантів на позначення особи чоловічої статі в чеській та українській мовах, оскільки макросистема маскулінізмів є гетероморфною передусім щодо їхнього номінаційного призначення і прагматичної функції: це індикативні маскулінізми — маскулінізми — загальні найменування чоловіка як людини взагалі (ч. *člověk, osoba, individuum*, укр. *постать, персона, індивідуальність*) та номінанти *masculina tantum* (ч. *muž, kluk, otec*, укр. *чоловік, юнак, старий*), маскулінізми класифікаційного типу, чи демографічні маскулінізми (ч. *běloch, Evropan, Čech, stavitel, poslanec*, укр. *українець, киянин, інженер, січесьлавець, закарпатець*), маскулінізми, що характеризують номінат за об'єктивно властивою йому ознакою (ч. *husita, kacíř, boháč, milovník obrazů*, укр. *бородань, відкупник, гришник, ініціатор, демократ*), маскулінізми за характерною приписуваною номінативу ознакою (ч. *janičár, tatinčin mazlíček, bačkora, ženatý vrabec*, укр. *варвар, лежень, голова з вухами, лантух з соломою, макуха, м'яло*), маскулінізми — власне оцінки (ч. *poklad, potěšení, vůl, dobytek*, укр. *голуб, любий-милий, антихрист, байстрюк*). Водночас маскулінізми не є однорідними з огляду на маніфестацію семи маскулініності — одні з них у різний спосіб виявляють цю сему (ч. *řidič, kovář, hloupý janek, trpaslík*, укр. *господар, стельмах, працівник, живолуп, кам, козак, отаман*), інші є номінантами з деактуалізованою семою статі (ч. *kardiolog, neuropatolog*, укр. *інженер, професор*) або маскулінізмами із транспонованою семою нечоловічої статі — фемінізовані маскулінізми (ч. *zenská zástěrka, pínčocha, kluk ušatá, pradlena společnosti*, укр. *пакса, баба Параска, баба базарна, мужланка, хлопчурниця*) та маскулінізми з формальним маркером середнього роду (ч. *čumidlo, fajnidlo, ženidlo, klučisko, nemehlo, neutrum*, укр. *батійло, туркало, лайло, скавло, таліяпало, малишко, роздайко, вигадько, лепетало, міняйло*).

Сфера ідентифікації, класифікації та кваліфікації за об'єктивною внутрішньо властивою номінативу-особі чоловічої статі ознакою виявляє (за винятком

²⁶ Цит. за: Zima J. *Expresivita slova v současné češtině*. — Praha, 1961. — S. 7.

номінантів із генеричним значенням) доволі чітку відповідність *чоловічий рід* — *чоловіча стать* — *маскулінність* як з огляду на семантичні, так і формальні маркери чоловічого роду²⁷ (ч. *muž, chlap, Ukrajinec, Američan, student, dělník, sportovec, hnobitel*, укр. *козак, наказний отаман, чех, канадієць, радник, міністр, водій, ідеаліст, куратор*). Неузгодженість типових формальних показників роду та статі спостерігається лише з-поміж маскулінізмів на *-a*²⁸ (ч. *starosta, vladyka*, укр. *суддя, воєвода*). Така неузгодженість родового (*a*-основа) і лексичного значень (чоловіча стать) спочатку виявляла рефлексію родової згоди з відповідним означенням (у Даліміловій хроніці натрапляємо на приклад такого узгодження — *česká hrdina*, в інших джерелах — *vladyka usedlá, velevlídna starosta*; А. Б. Копеліович виявляє в північноросійських билинах вирази *дружинушка хоробрая, старая старейшина*²⁹). Однак семантика статі тяжіла над такими номінантами, і вони внаслідок родової редистрибуції набувають статусу чоловічого роду. Зазначимо, що в чеській мові формально *a*-основні маскулінізми становлять кількісно значну групу — крім спільнослов'янських *hrdina, přednosta, starosta*, до неї входять запозичені назви осіб чоловічої статі за родом діяльності, рисами характеру, уподобаннями, належністю до ідеологічних рухів тощо: *podobojista, husita, utrakvista, evangelista, houslista, stážista* та ін. В українській мові подібні назви іншомовного походження мають значення граматичного чоловічого роду (*турист, стажист, ідеаліст, гусит* тощо), номінанти спільнослов'янського походження зберегли *a*-форму (*книгоноша, листоноша, суддя, староста*). Маскулінізми кваліфікативного типу за об'єктивною ознакою, формально марковані формантом *-a*, залишилися в аналізованих мовах нейтрально конотованими.

Сфера кваліфікації на суб'єктивних підставах (за приписуваною номінативній суб'єктом-номінатором ознакою) та сфера власне оцінок позначені як симетрією, так і асиметрією по лінії співвідношення *чоловічий рід* — *чоловіча стать* — *маскулінність*.

Транспозиція на маскуліне нечоловічого роду й маркерів нечоловічої статі спостерігається по лінії *жіночий рід* — *жіноча стать* — *маскулінність* і виявляє себе у двох площинах — семантичній і формальній³⁰. О. О. Тараненко слушно зауважує, що метафоричні переноси 'форма жіночого роду' — 'чоловіча стать' (зокрема й лексичний маркер жіночої статі. — А. А.) — 'маскулінність' здійснюються стосовно осіб, яких номінатор вважає (чи просто хоче подати) дурними, слабохарактерними, зі слабкими нервами, боязкими, сором'язливими, надміру балакучими, манірними тощо й до яких він у такий спосіб висловлює

²⁷ Системи формантів на позначення генеричного й чоловічого родо-особового значення засвідчують кодифікаційні джерела (Tvoření slov v češtině II. — Praha, 1967. — 753 s.; Родіна Л. О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979. — С. 57–118).

²⁸ Більшість дослідників тут убачає модель, успадковану з латини й закріплену старослов'янською мовою. Ф. Оберпфальцер (Jilek) наполягає на тому, що *a*-основні маскулінізми існували ще в добу індоєвропейську (*Oberpfalcer (Jilek) F. Rod jmen...*). Одні вважають їх питомо маскулінізмами (*Oberpfalcer (Jilek) F. Rod jmen...*), інші — питомо фемінативами (*Ducháček O. O vzájemném vlivu tvaru a významu slov. — Praha, 1953. — 190 s.; Friš O. Zastírání a charakterizování rodu... — S. 67–69*).

²⁹ Копеліович А. Б. Формирование родовых отношений в индоевропейских языках // Вопр. языкознания. — 1989. — № 3. — С. 45–52.

³⁰ Архангельська А. М. Маскулінізоване вираження *potipina feminina* та фемінізоване вираження *potipina masculina* у слов'янських мовах: взаємодія «свого» і «чужого» // Мовознавство. — 2007. — № 1. — С. 23–37.

негативне ставлення, прирівнюючи до жінки³¹. Фактично тут лексичний маркер жіночої статі переводить чоловіка у сферу світоглядних детермінант фемінінності (ч. *klepna, ženská zástěrka, pradelna společnosti, stará kurva, novinářská prostitutka*, укр. *баба, язиката Хвеська, баба базарна, баба Параска, свекруха, істеричка, кокетка, інститутка*). На позначення характеристики зовнішності чоловіка (із певним фізіологічним підтекстом) нами виявлено лише один такий маскулінізм — укр. *бабка* «Чоловік, який не має ні вусів, ні бороди»³². З ономаціологічного погляду фемінінний лексичний формант без змін транспонується на маскулінінність із додаванням семи чоловічої статі ‘про чоловіка’, однак на семантичному рівні такі номінанти різняться не лише семою статі — як маскулінізми вони позначені більшою експресією порівняно з цими ж номінантами на позначення жінки завдяки ономаціологічному вміщенню особи чоловічої статі в неприродну для нього — «чужу» — сферу світоглядних детермінант фемінінності.

Інший вид транспозиції виявляється у формальній експлікації на лексичному рівні «жіночих» атрибутів за умови оформлення номінанта граматичним показником чоловічого роду (і статі) — ч. *z babělec, babstyl, pobabělec, zženštilec, ztměkčilec, tamkář, taminkář*, укр. *мамій, бабії* — на позначення чоловіка, що за своєю поведінкою уподібнюється до жінки: боягуза, розніженого, манірного.

Цікаву групу в обох мовах становлять *nomina masculina* за ознакою поведінки чоловіка щодо жінки як представниці протилежної статі. Баболоба в досліджуваних мовах іменують ч. *ženář, pannář, holkář, kuběňář, čupkář, děvkář, služkář, nevěstkář, kurvář, robák, sukenkář, spodničkář, zástěrkář*, укр. *бабник, бабії, дівчур, дівчук, курвач, б...ун*, де в ролі «жіночого» атрибута виступає лексична морфема на позначення жінки взагалі, жінки легкої поведінки, жіночого одягу (лише в чеській мові). Словник Д. Яворницького вміщує також номінанти *бабонюх* «ловелас» та *дурибаб* «волоцюга, ловелас»³³.

На окрему увагу заслуговують і номінанти дитини, народженої поза шлюбом, марковані граматичним чоловічим родом (ч. *z kurvyysyn, ženimčic*, укр. *покритюк, виб...док*), із транспонованою лексичною морфемою на позначення жінки, яка народила дитину без шлюбу (укр. *покритка*), та жінки-повії (укр. *б..дь*, ч. *kurva, ženština*). Номінант позашлюбної дитини може бути транспонованим на позначення дорослої особи чоловічої статі і опосередковано — Д. І. Яворницький наводить український маскулінізм *байстрятник* «чоловік, який одружився з жінкою з незаконнонародженою дитиною, “байстріюком”»³⁴.

До нечисленних маскулінізмів-моційних корелятивів, утворених за принципом «жіноча родо-особова назва → чоловіча родо-особова назва», належать уже згадувані номінанти, пов’язані із сексуальним життям (ч. *putifář ← putifářka*, укр. *блудник ← блудниця*³⁵), які виявляють щодо чоловіка і щодо жінки різну міру зневажливості.

Свідомо транспозиція фемінінного на маскулініне спостерігається й у матронімічних за походженням питомо пейоративних прізвищевих назвах чоловіка

³¹ Тараненко О. О. Динаміка слов’янських іменних класифікацій... — С. 87.

³² Яворницький Д. І. Знач. праця. — С. 7.

³³ Там же. — С. 11, 211.

³⁴ Там же. — С. 10

³⁵ Під впливом загальноновизнаного напрямку моційної кореляції «чоловіча родо-особова назва → жіноча родо-особова назва» СУМ номінант *блудниця* кваліфікує як похідний від *блудник*. У свідомості сучасних носіїв мови такі моційні кореляти часто сприймаються як похідні від чоловічих (З. Грушкова, М. Докуліл, О. О. Тараненко).

«під пантофлем», творених (як виняток) на базі жіночих антропонімів: ч. *Maruňák, Jenofeták, Rozár*, укр. *Оленчин, Мелащин, Олюр, Галюр*.

Утім, ономасіологічну транспозицію невластивого чоловікові жіночого атрибута не завжди супроводжує пейоративність. Так, скажімо, маскулінізми, творені також у протилежному щодо усталеного у моційній кореляції напрямку на позначення чоловіка за професією, родом діяльності дружини або жінки за професією, до негативних асоціацій не спонукають: ч. *babák, babčák* (← *baba*) «чоловік баби-повитухи», *pradlák* (← *pradlena*) «чоловік пралі», *ježibabel* (← *ježibaba*) «чоловік Баби Яги», укр. *дояр* (← *доярка*) «робітник, який доглядає і доїть корів», *медбрат* (← *медсестра*) «молодший медичний працівник», *прибиральник* (← *прибиральниця*) «робітник, який прибирає яке-небудь приміщення, якусь територію».

Ще одним різновидом родо-статевої транспозиції є граматичне оформлення номінанта на позначення чоловіка «жіночим» формантом *-а*. Йдеться про номінанти, пов'язані з рисами характеру людини, типово «жіночими» чи «чоловічими» недоліками, що слугують для позначення особи як жіночої, так і чоловічої статі, при цьому виявляючи різну міру зневажливості. Тут цікавою є взаємодія лінгвального й нелінгвального, адже номінанти ч. *kokta, netýkavka, brepta, mluvka*, укр. *базіка, недоторка, верещака* є більш образливими для чоловіка, оскільки транспонують на нього еталонні жіночі характеристики; щодо жінки вони виступають як констатація факту. Такі маскулінізми переважно мають зневажливо-іронічні чи зневажливі конотації (ч. *nekňuba, moula, bubřina*, укр. *гульвіса, посіпака, п'яниця*), хоча спостережено й конотацію інтимності, доброзичливості, приязного ставлення, співчуття, захоплення: укр. *молодчага, симпатяга, добряка, розумаха*, зокрема й чеські гіпокористичні форми маскулінних антропонімів *Jarda, Honza, Tonda*. Транспозиція типово «жіночого» закінчення не може відбутися непоміченою з огляду на домінування маскулінності в маскуліноцентричній парадигмі мови, особливо у випадках, коли номінант мотивується характеристиками чоловічими (ч. *kořalista, chlupatina, srandista, klacmunda, flanděra, oleza, ochlasta*, укр. *злodyга, волоцюга, служака, пройда, друзяка, п'яниця*). Жіноча флексія *-а*, за нашим переконанням, рівноправно з експресивними потенціями лексичних морфем та словотворчих афіксів формує їхню пейоративність. Безперечний вплив жіночого закінчення *-а* на негативну конотацію маскулінізмів визнають Е. А. Вольтер, О. О. Потєбня, В. В. Виноградов, В. Шмілауер, Я. Зіма, у пізніших працях до такої думки схиляється і Ф. Оберпфальцер (Їлек)³⁶.

Транспозиція фемінінного на маскулінне в чеській мові³⁷ виявляється й у фактах синтаксичної фемінізації маскулінізмів та слів спільного роду, що потенційно можуть іменувати й чоловіка, шляхом анормативного родового узгодження номінанта на позначення чоловіка з невластивим йому в системі «жіночим» означенням (*kluk sakramentská, chlap líná, obležlík oblezla, sedlák česaná, chudák stará*) та у вживанні «жіночих» форм прикладок до номінанта masculine tantum (*potvora člověk, strýc nedopitá, hlísta člověk, baba chlap, mrcha voják*). Оцінна шкала в таких маскулінізмах коливається від доброзичливості, симпатії (*milá bratr,*

³⁶ Протилежну думку про те, що «морфема *-а*, очевидно, взагалі не впливає на конотацію основи», обстоює О. О. Тараненко (*Тараненко А. А. Языковая семантика... — С. 128*). Подібні твердження з цього приводу знаходимо і в ранніх працях чеського мовознавця Ф. Оберпфальцера-Їлека (*Oberpfalcer (Jilek) F. Jazykozpyt... — S. 266*).

³⁷ Факти синтаксичної фемінізації не характерні для норми та узусу чеської мови.

kluk ušatá), схвалення (*křemela člověk, síla chlap, chlap hromská, starý vojna*), співчуття (*chudák stará*) до відвертого зневажання (*zloděj zlodějská, lakomec lakomá, knedlík líná, opera operovitá, trouba troubská*)³⁸.

Відомо, що в досліджуваних системах граматичного роду категорії чоловічого та жіночого роду не покривають собою усієї сфери іменування осіб відповідно до їхньої статевої належності; «порожні» ж клітинки, що виникають у такому разі, заповнює питомо «неособовий» середній граматичний рід. Транспозиція середнього роду по лінії *середній рід* — *позастатевість* — *маскулінізм* виявляється надзвичайно цікавою з ономаціологічного погляду. На жаль, цьому питанню присвячені лише окремі праці³⁹.

Для середнього граматичного роду первинною є функція іменування неістот, «пасивних» предметів. Стосовно належності назв істот до середнього роду, то її треба розуміти так, що це створіння, у яких стать ще не зовсім розвинулася (йдеться про соціальну стать), і вони мають обмежені можливості соціального вияву⁴⁰. Найменування осіб соціально неповноправних, несамостійних і взагалі «нижчих» категорій можуть оформлятися в середній рід, прирівнюючись тим самим до категорії неживого⁴¹. Якщо до середнього роду належать імена малих тварин та дітей, то це має пояснення в характеристиках цих істот, у їх недорослості, меншій здатності жити самостійно, виявляти себе незалежно. Цим, власне, і мотивується належність у старочеській мові до середнього роду чоловіка підлеглого, несамостійного, підмайстра (*pachole, podkrále, podbiskupie, podkonie, podkomoří*), нерівноправного в чомусь (*polúbratříe* «нерідні брати», *polúsestrie* «нерідні сестри») ⁴². В українській мові імена підмайстрів традиційно оформлялися як імена чоловічого роду (*нідпасок, підкухар* тощо). Натомість формальні ознаки середнього роду в українській мові містять абсолютно нейтральні родинні назви *дядько, батько, вуйко*, чоловічі антропоніми *Гаврило, Кирило, Петро, Павло*. Формально марковано середнім родом і більшість українських прізвищ патронімічного типу *Петренко, Муляренко, Кіндраценько*, однак тут формальний показник середнього роду *-о* не має нічого спільного ані з граматичним значенням чоловічого роду, ані з семантикою чоловічої статі. Такі кореляції, як вияв родо-статевої асиметрії (у чеській мові), пов'язані з ономаціологічною транспозицією середнього роду, а разом із ним — семантики неповноцінності та позастатевості на форму номінанта особи чоловічої статі.

³⁸ Архангельська А. М. Маскулінізоване вираження... — С. 36.

³⁹ Тараненко О. О. Динаміка слов'янських іменних класифікацій... — С. 74–98; Смольская А. К. Знач. праця. — С. 119–128; Сімович В. Українське мовознавство / Упоряд. й вст. ст. Ю. Шевельова. — Ottawa, 1981. — 451 с.; Сімович В. Українські іменники чоловічого роду на *-о* в історичному розвитку й освітленні // Наук. зб. Укр. Високого пед. ун-ту ім. М. Драгоманова. — Прага, 1929. — Т. 1. — 70 с.; Oberpfalcer (Jilek) F. Rod jmen...; Friš O. Zastírání a charakterizování rodu... — S. 67–69.

⁴⁰ Oberpfalcer (Jilek) F. Rod jmen... — S. 27.

⁴¹ Тараненко О. О. «Я» (сукупність принципів антропоцентризму, соціально активної особи та андроцентризму)... — С. 67.

⁴² Пізніше під тиском тенденції до статевого вирівнювання подібні номінанти зазнали родової редистрибуції й перейшли до чоловічого роду: це назви за соціальним статусом (*kníže, hrabě, dōže*); назви підлеглих, несамостійних, юридично неправоздатних, підмайстрів перейшли до маскулінізмів продуктивних типів (*podbiskupie, podpřevorie, podkuchtie* → *podbiskup, podpřevor, podkuchtitk; podkonomie, podkonie* → *podkomoří, podkoní*). І. Немець, виявляючи тенденції їх родової еволюції, зазначає, що в старочеській мові номінанти середнього роду з неузгодженим родовим значенням (лексичним і граматичним) або архаїзувалися (*konědra* → *ras, pakosta* → *záškodník*), або взагалі вийшли з ужитку (*měchonoše, dřevonoše, ubijče*), залишившись функціональними лише там, де йшлося про набуття ними експресивно-оцінного значення (*Němec I. Vývojové postupy... — S. 45, 46*).

А. К. Смольська, досліджуючи співвідношення семантичної категорії особи / неособи та граматичного середнього роду у слов'янських мовах, зауважує: «Якщо принцип андроцентризму (тут мається на увазі провідна роль чоловічого роду в системі граматичних родів, його немаркованість.— А. А.) є універсальним, то одним з індикаторів специфіки граматичної категорії роду у слов'янських мовах є позиція середнього роду, ступінь її збереження і функціонування, її зв'язок із категорією персональності та категорією істот»⁴³. Ширше функціонування категорії середнього роду в чеській та українській мовах порівняно з іншими слов'янськими мовами (передусім російською, де середній рід зазнав редукції) зумовлює вищу ономазіологічну активність транспозиції середнього роду на мовне вираження маскулінності. У цих мовах активність середнього роду зберігається й навіть розширюється за рахунок посилення ономазіологічної актуалізації емоційно маркованих номінантів, які питома виступали як асексуальні номінанти недорослих істот. У такий спосіб у середньому роді підвищується питома вага «активних» предметів — дорослих дієздатних осіб чоловічої статі.

Досить помітною, за спостереженням О. О. Тараненка, є наявність іменників спільного (середнього й чоловічого) роду, які можуть стосуватися обох статей при узгодженні в середньому роді, при узгодженні з чоловічим — тільки чоловіків. Ідеться про чеські та українські номінанти середнього роду на **-dlo**, **-lo**: ч. *čumidlo, oplévadlo, nešidlo, panidlo, zlobidlo*, укр. *вайло, мурло, бурмило, чуперадло*⁴⁴ тощо. Іншу групу імен середнього роду становлять номінанти на **-ko**: *крутько, роздайко, ласько, хапко, тишко*, які мають парадигму слівформ чоловічого роду⁴⁵. У чеській мові такі імена можуть у деяких випадках позначати й чоловіка, і жінку (*řfidlo* «пихата жінка», «ненадійний чоловік»), *fintidlo* «елегантна людина»), хоча трапляються, за даними Ф. Оберпфальцера (Ґлека), імена середнього роду лише фемінінні (*vdávadlo* «жінка, що полюбляє виходити заміж»), *čuriadlo* «жінка, що одягає те, що їй не личить»), *staré hachlisko* «стара діва, яка забуває про свій вік»), *vopletisko* «недбала, неохайна, нехазяйновита дружина») та лише маскулініні (*ženidlo* «чоловік, який часто, із задоволенням одружується»), *paňátko* «молодий чоловік, який удає з себе пана»), *mužátko* «карлик»), *paračisko* «ненажера»), *korhelisko* «п'яниця»), *mužisko* «великий та бридкий чоловік»⁴⁶.

Уживання середнього роду на позначення осіб є експресивним у багатьох мовах. Середній (асексуальний) рід позначає річ⁴⁷, пасивну, неспроможну, несамостійну, недієздатну істоту — об'єкт меншовартісний, що й зумовлює переважну його пейоративність. Досить часто його супроводжує семантика демінутивності, де актуальними є семи об'єктивно малого розміру (ч. *kvítko, mužátko*, укр. *паненя*), або ж семантика аугментативності зі значенням надмірної величи-

⁴³ Смольська А. К. Знач. праця.— С. 122.

⁴⁴ Пор. погляд О. К. Безпояско, яка кваліфікує подібні імена як іменники потенційного роду, омонімічні форми середнього роду на позначення особи чоловічої та жіночої статі, зауважуючи, що така їхня номінативна функція є специфікою саме української мови. До того ж слова типу *мурло, базікало, брехло, убойще* з невідомих причин аналізуються в групі фемінативів (Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови...— С. 61–63).

⁴⁵ Леонова М. В. Іменники так званого спільного роду // Мовознавство.— 1969.— № 6.— С. 72.

⁴⁶ Oberpfalzer (Jilek) F. Rod jmen...— S. 257.

⁴⁷ О. О. Тараненко наводить у зв'язку з цим приклад: *ледащо* — це *леда* + *що* (замість *хто*), *леда-що* «перша-ліпша річ, дрібниця» (Тараненко О. О. Динаміка слов'янських іменних класифікацій...— С. 78).

ни з пейоративним складником (ч. *rychtařisko* ехр. «поганий староста», *člověčisko* ехр. «кремезний чоловік, що поводить грубо»). Водночас малість, слабкість, несамотійність, безпорадність можуть викликати і співчуття, прихильно-поблажливе ставлення (пор. ч. *nebožátko, milátko, stvoření*, укр. *дутьячко, золотко*) — питома семантика середнього роду при його транспозиції уможливає і позитивну, і негативну конотацію маскулінізму з формальними ознаками середнього роду.

Загалом же слов'янським мовам властива тенденція до родового переоформлення родо-особових номінантів середнього роду, зумовлена тяжінням до встановлення відповідності між граматичним родом та статтю. У таких випадках спостерігається перехід або до жіночого, або до чоловічого роду — відповідно до родового значення лексичної морфеми: *бабище, дівчище* → жіночий рід; *хлопчище, дідище* → чоловічий.

Дослідження формальних засобів ономаціологічної інтерпретації маскуліного в аналізованих мовах засвідчило взаємодію двох протилежних тенденцій: родової редистрибуції, чи статевого вирівнювання, що спрямована на симетрію роду та статі в маскулінізмі, та родо-статевої транспозиції, зорієнтованої, навпаки, на їх асиметрію. Така взаємодія системного й асистемного в мовній об'єктивації маскуліного у взаємодії з чинниками позамовного характеру виявила і певні закономірності.

Тенденція до родової редистрибуції як нейтралізації родо-статевої асиметрії переважає у сфері ідентифікації та кваліфікації номіната за об'єктивною ознакою. Релятивні номінанти особи чоловічої статі та кваліфікативні номінанти за об'єктивною внутрішньо властивою номінатові ознакою виявляються зорієнтованими на максимальну симетричність співвідношення чоловічого роду, чоловічої статі в мовній об'єктивації детермінант маскуліності, кваліфікативні маскулінізми за суб'єктивною ознакою та маскулінізми-оцінки — на асиметричність такої кореляції з метою мовної об'єктивації антидетермінант маскуліності. Родо-статева транспозиція жіночого роду, зокрема й атрибутів жіночості, середнього роду і позастатевості спрямована на свідоме вилучення чоловіка із природної родової групи та статевої сфери. Маскуліність як мовна категорія виявляє, отже, цілий спектр різнорівневих мовних засобів її позначення, частково спільних, частково відмінних у мовах, що вивчаються.

(Рівне)

A. M. ARKHANHELKA

FORMAL INTERPRETATION OF MASCULINITY: THE INTERPLAY OF GENDER REDISTRIBUTION AND GENDER TRANSPOSITION

This article deals with the system of language means representing the categories of masculinity in the interplay of linguistic and outer linguistic factors. Formal interpretation of masculinity is studied here on the basis of two contributive trends — gender redistribution and gender transposition. The article also deals with the interplay of semantic category of personality/impersonality, semantic category of creature/inanimate things, grammatical category of gender and conceptual category of sex on the axis «gender — sex — masculinity». An investigation is made on a basis of two Slavonic languages — Czech and Ukrainian.

Key words: category of masculinity, personality\impersonality, gender, sex, gender redistribution, gender transposition.